

Семеног О. М.,
доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови і літератури
Сумського державного педагогічного
університету імені А. С. Макаренка,

МОВНОКОМУНІКАТИВНА ОСОБИСТІСТЬ УЧИТЕЛЯ Й УЧНЯ У ХУДОЖНЬО-ПЕДАГОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. У статті окреслено сутність художньо-педагогічного дискурсу, мовнокомунікативної особистості учителя й учня, здійснено аналіз деяких аспектів реалізації педагогічного спілкування у художньо-педагогічних дискурсах.

***Ключові слова:** художньо-педагогічний дискурс, учитель, учень, мовнокомунікативна особистість, культура педагогічного спілкування, взаємодія, взаємовізнання, взаєморозуміння.*

«Учителем школа стоїть», – ця теза червоною лінією проходить у художніх творах І.Франка. Роль і функції учителя-словесника в сучасному суспільстві особливі. Перспективні завдання освітньої галузі «Мови і літератури» в контексті реалізації Концепції нової української школи (2016), Концепції розвитку педагогічної освіти (2018) здатний виконувати конкурентоспроможний на ринку освітніх послуг учитель, котрий у фасилітативному форматі освітнього процесу сприяє кращому розумінню національних, європейських та світових цінностей, засобами художньої словесності виховує учнів і як активних національно свідомих громадян відкритої, демократичної та незалежної України з високим рівнем загальної культури, активною життєвою позицією, і як громадян світу. Це вчитель-майстер, педагог-наставник, котрий уважно ставиться до особистості кожної дитини і власним прикладом, власною неповторною мовною індивідуальністю допомагає помічати й цінувати неповторну красу у творах мистецтва, глибоко осмислювати вчинки літературних персонажів, а також свої на основі засвоєних

морально-етичних норм, стимулює вихованців до естетичного саморозвитку й само актуалізації, а також до взаємодії, взаємопізнання, взаєморозуміння.

Як, якою мірою набуті якості мовленнєвої моральності, мовного чуття, повноцінно засвідчує педагогічне спілкування як складний і багатогранний процес взаємодії і взаємовпливу мовних особистостей. Відчути специфіку культури педагогічного спілкування, глибше проаналізувати різноманітні педагогічні ситуації, вивчити світ школи, учителя й учня дозволяють художньо-педагогічні дискурси.

Ступінь дослідженості. Проведений аналіз законодавчо-нормативних джерел (Законів України «Про освіту» (2017), Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України» (2018), Концепції «Нова українська школа» (2016), Концепції розвитку педагогічної освіти (2018)), шкільних програм засвідчує: спілкування державною мовою є головною із компетентностей, якими має оволодіти учень для формування рис національної ідентичності.

Феномен мовної особистості є міждисциплінарним об'єктом досліджень у галузі психології, філософії, культурології, лінгвістики, педагогіки, етнології. Лексикон, тезаурус, прагматикон, як показує аналіз наукових студій мовознавців і лінгводидактів (О.Біляєв, Г.Богін, М.Вашуленко, С.Єрмоленко, О.Горошкіна, Ю.Караулов, Т.Космеда, Л.Мацько, М.Пентилюк, О.Семенюк, Т.Симоненко, Л.Струганець та ін.), визначають етапи формування мовної особистості.

Учителям, які мають турбуватися про «завтрашню радість дитину» [6, с.234] й учням присвячена книга талановитого педагога А.Макаренка «Педагогічна поема»; про взаємодію мовнокомунікативних особистостей учителя й учня, високу культуру педагогічного спілкування розповідають О.Донченко у повістях «Школа над морем» і «Золота медаль», О.Копиленко «Дуже добре» і «Десятикласники», «Лісничиха», Олесь Гончар у повісті «Бригантина», Ю.Збанацький «Малиновий дзвін», В.Сухомлинський у художньо-педагогічному дискурсі «Серце віддаю дітям», О.Захаренко у книгах

«Школа над Россю», «Поспішаймо робити добро», «Поради колезі, народжені в школі над Россю», «Слово до нащадків», «210 шкільних лінійок». Залучення художньо-педагогічних дискурсів до занять, зокрема, з методики викладання української мови і літератури у ЗВО сприяє тому, що майбутні викладачі, вчителі навчаються логічно обґрунтовувати оцінку семантику слова для творення художніх образів, набувають умінь висловлювати критичні судження стосовно моральності вчинків героїв, а педагогічна інтерпретація художньо-педагогічного дискурсу дозволяє активізувати процес формування мовної особистості суб'єктів учіння.

Мета статті. У межах статті на прикладі деяких художніх текстів-дискурсів окреслимо деякі аспекти реалізації стилів і різновидів педагогічного спілкування, взаємодію мовнокомунікативних особистостей учителя й учня у художньо-педагогічному дискурсі.

Основний текст. Відповідно до Концепції «Нова українська школа» (2016), програми з української мови, що орієнтується на дитиноцентризм, стратегія і тактика в навчанні спрямовується на формування інтелектуально розвиненої, морально досконалої, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка вільно володіє виражальними засобами сучасної української літературної мови, її стилями, різновидами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності, характеризується активною громадською позицією, готовністю до подальшого професійно орієнтованого навчання, спроможна самостійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку та дієво їх реалізовувати.

З-поміж основних завдань досягнення мети акцентуємо увагу на вихованні громадянина і патріота Української держави; формуванні національної ідентичності як складника європейської приналежності, умінь генерувати нові ідеї й ініціативи та втілювати їх у життя з метою підвищення як власного соціального статусу та добробуту, так і розвитку суспільства й держави; умінь конструктивно спілкуватися в колективі, проявляти лідерські якості; реагувати мовними засобами на спектр соціальних і культурних явищ,

попереджувати й розв'язувати конфлікти, досягати компромісів; конструктивно керувати емоціями; адаптовуватися до нових умов, вирішувати нестандартні завдання; працювати у групі, в команді. Важливе також *засвоєння норм мовленнєвої поведінки* в різних сферах і ситуаціях спілкування та вдосконалення умінь і навичок усного і писемного спілкування в науково-навчальній, соціально-культурній, офіційно-діловій сферах; оволодіння різноманітними стратегіями і тактиками ефективної *комунікації*, що відповідає досвіду, інтересам, психологічним особливостям учнів, для досягнення життєвих і професійних цілей; генерування вартісних зразків *власної мовленнєвої творчості*, виховання потреби самоосвіти, удосконалення навичок самоконтролю, особистісно-мовленнєвої діяльності; оволодіння уміннями *сприймати, аналізувати, зіставляти* мовні явища і факти, *коментувати, критично оцінювати* їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування, достовірності; розмежовувати варіанти норм і мовленнєві порушення; формування здатності *логічно обґрунтовувати* позицію, а також умінь і навичок переконливо висловлювати свої думки, почуття, погляди в різних комунікативних ситуаціях, тлумачити поняття, факти (через слухання, говоріння, читання, письмо, застосування мультимедійних засобів), *дискутувати*, використовуючи різні способи аргументації та ілюстрування прикладами, вести конструктивний діалог зі співрозмовниками, дотримуючись правил мовленнєвого етикету та етичних норм [дет. 9].

Мовнокомунікативні особистості учителя і учня мають вирізняти широкий філологічний кругозір, мовні, літературні, педагогічні здібності, мовна індивідуальність, виразне мовлення, мовленнєва моральність, що закладена в основі культурного потенціалу нації, мовного світобачення і світосприймання, інтелектуальної здібності. Важливими у вирішенні складних, динамічних і постійно мінливих ситуацій освітнього процесу комунікативними компонентами мовлення фахівці називають змістовність (глибоке осмислення теми, головної думки висловлювання), точність (вибір слів, які найбільше відповідають висловлюваному змісту), логічність (тобто послідовність

висловлювання відповідно до законів логіки), правильність (дотримання мовних норм), стислість викладу думок, доказовість, коректність та доречність думки, чистота мови, виразність, спрямованість на особистість. Оригінальним дискурсом є художньо-педагогічний дискурс, що дає можливість представити учителя й учня як неповторні особистості [дет.7; 8]. Конкретизуємо теоретичні викладки зверненням до деяких художньо-педагогічних текстів.

Головне кредо вчителів у романах О.Копиленка «Дуже добре» і «Десятикласники» - виховання в учнів поваги до праці, навчання, до своїх товаришів, дорослих, до самих себе. Серед образів учителів запам'ятовується Ольга Карлівна, вчителька історії з тридцятирічним стажем роботи. Мудрого педагога люблять і поважають учні, до її авторитетного голосу прислухаються колеги [5].

У повісті «Бригантина» Олеся Гончара представлено образ директора Валерія Івановича, котрий хвилюється і за розбишакуватого учня Порфира: «у голосі директора була щирість, не вловлювалось ніякої фальші, проте відстань між ним і Порфиром не зменшувалась, саме становище правопорушника відділяло хлопця від цієї людини з її владою, витримкою, з якоюсь святковою чепурністю та охайністю в усьому. Незвичним був для нього цей злагідливий тон, спокій лиця, довгі білі пальці, що час від часу торкають то застібку особової справи, то стрічку краватки на грудях, бавляться нею... Ні окриків, ні погроз, ні тупотіння ногами...» [1, с.208]. Цікавий образ учительки Марисі Павлівни («...ніби й нічого особливого в ній (учительці), не зірка світового екрана, зате з характером, про неї інші вчителі жартома кажуть: «В малому тілі – великий дух» [1, с.56]), учня Кульбаки (Зараз ось такий, а за хвилину вже інший...; світить на вчительку своїм лукаво-вивчаючим, притамованим усміхом. Якесь вичікування, насторога в тій усмішці, часом іронія, майже глум. Аж ніяково стає вчительці від того дитячого нерозгаданого погляду, в якому переблискує безліч відтінків і значень, вловлюєш у ньому затаєну недовіру й зацікавлення тобою, іронія змінюється чимось схожим на приязнь, котра, однак, щомиті може обернутись несподіваним глумом, зухвальством [1 , с.19

)). Завуч Ганна Остапівна вміє словом, прикладом підтримати малих правопорушників («всі вони для неї, як сини» [1, с.286-287]).

У повісті «Лісничиха» О.Донченка виписаний образ вчительки Людмили Степанівни, яка вміє «читати дитячу душу»: *«Пробачення, - говорить вона учням, – це не пусте слово, Демко. Коли людина просить пробачити її, то це значить, що вона засуджує свій вчинок, визнає його недостойним, ганебним. Пробачення – це сповідь перед своїм серцем. Спитай у нього, воно скаже, що ти повинен зробити»* [2, с.19]. Директор Слобідської школи Василь Васильович у повісті О.Донченка «Школа над морем» О.Донченка постає перед читачами уважним і до дорослих, і дітей: *«Розкажи мені, Галино, все по правді. Розкажи, як старшому другові, що трапилось? Може, в тебе є щось таке, про віщо ти не хотіла б розповісти всім. Я не впізнаю тебе. Як це трапилось – у тебе двоє «дуже погано». Мені здається, що тебе щось гнітить. Може в тебе є якась горе, може тебе щось образив?»* [2, с.52].

Основне у діяльності вчителя Юрія Юрійовича Голуба (роман О.Донченка «Золота медаль») – відсутність шаблону, жива творчість, виховання молодої людини *«гострого розуму, щирого серця і високих почуттів»*. *«Учитель говорив неголосно і просто. Мова його лилася легко і невимушено. В його голосі бриніли десятки несподіваних і живих інтонацій, він умів з перших слів заволодіти увагою всього класу, і уроки його були цікавими і завжди здавались учням короткими»*; *“Так, так, Юлю! Велике почуття! Послухайте мене: живіть почуттями великими, бійтеся всього дріб’язкового. Як це принижує людську гідність!»* [2, с.266].

На заняттях читаємо уривок і пояснюємо, що мета педагогічного спілкування успішно реалізується в тому випадку, якщо вчитель, добре знаючи свою аудиторію, вміє вибирати з особистого арсеналу мовленнєвих засобів ті слова мовленнєвого впливу, які найбільш адекватні у відповідній ситуації. Як це питання вирішується в поданій ситуації, чому вчителька зіткнулася зі складною ситуацією, чи є щось особливе в цій ситуації, незвичайне, чи це

нестандартна ситуація; які особистісні і професійні якості допомогли вчительці вирішити педагогічну ситуацію, визначаємо стиль спілкування учительки з учнями:

«...Сьогодні перший урок з української літератури, і саме перед початком його сталася неприємна історія. Надія Пилипівна увійшла до класу так тихо й непомітно, що її побачили тільки тоді, коли вона вже підходила до столу. Хоч дзвоник уже продзеленчав, учні ще не були на своїх місцях, у класі стояв шум, гамір, сміх...

Вчителька глянула на клас і, раптом повернувшись, пішла до дверей.

Усе сталося за якусь хвилину. Шум почав швидко стихати. Ще мить – і Надія Пилипівна вийшла б з класу. Та Ніна Коробейник зірвалася з-за парти й побігла до вчительки.

– Надіє Пилипівно, - промовила вона голосно, запинаючись від хвилювання, - ви образились? Пробачте нам, ми винні! Повірте, це більше не повториться!

Всі почули, як учителька важко зітхнула, глянула на Ніну, і рукою взялася за одвірок, немовби хотіла спертися.

– Гаразд, - сказала вона, - це ніколи не повториться... Спасибі.

Вона повільно підійшла до столу й розгорнула журнал.

Стояла глибока тиша – це „спасибі” збентежило клас. Учителька ще й подякувала – за віщо? Багато учнів не сміли глянути їй у вічі.

Надія Пилипівна мовчки дивилася на клас, і несподівано широка усмішка освітлила її обличчя. Ніби нічого не сталося, спитала:

– Хто не вивчив уроку?

Всі мовчали.

– Я питаю для того, - продовжувала вона, - щоб часом не викликати тих із вас, хто не виконав завдання. Я це кажу цілком серйозно. Не хочеться завдавати ганьби такому учневі перед усім класом. Та й мені не доведеться за нього червоніти.

Вона помовчала. По класу промайнув шелест, і знову все стихло.

– Гаразд, - сказала вчителька, - Всі вивчили. Я рада за вас.

Встала Юля Жукова:

– Надіє Пилипівно, а в нас за такої умови не розведуться ледарі? Це виходить, і двійок тепер ні в кого не буде?

– Розумію вас, - серйозно промовила вчителька. – Але я враховую, що це десятий клас, випускний, люди ви – свідомі. І потім – той, хто не вивчить сьогодні, повинен буде відповісти мені водночас і нове завдання, й минуле. І, нарешті, вивчити урок можна по-різному: на п'ятірку, на трійку. А декому лиш може здатися, що він вивчив.» [3, с. 351-352.]

Оцінюємо поведінку вчителя щодо учня: чи є типовою подібна ситуація, пропонуємо свої варіанти вирішення педагогічної ситуації, окреслюємо, які мовні засоби використовує автор для змалювання образів учительки й учня.

«Це трапилось на останньому уроці. Ганна Василівна роздавала учням зошити з домашнім завданням з російської мови. „Бурма!” – викликала вона. Коли хлопчина підійшов до столу, вчителька простягла йому зошит.

– Ти, Бурма, соромився б подати таку роботу, - сказала вона. – Брудно, неохайно і до того ж кілька помилок.

Ганна Василівна й зараз пам'ятає вираз школяревого обличчя, коли він розгорнув зошит і побачив двійку. Кров хлинула йому в обличчя, почервоніли навіть кінчики вух. Школяр спідлоба кинув на вчительку швидкий погляд і враз розірвав зошита надвоє..."

[3, с. 430)]

Аналізуємо на заняттях і роздуми педагога-академіка О.Захаренка, директора Сахнівської школи про учнів: мислячих, працьовитих, чутливих до добра і краси: «Лише з роками ви краще зрозумієте, краще оціните щастя, яке подарувала вам доля, - навчатися в красуні, яку плекають багато поколінь. З часом по-новому, по-іншому зрозумієте глибину думки, закладену в головну заповідь школи: «Поспішаймо роботи добро. Духовне добро. Воно в стократ цінніше від матеріального. Повторімося в наших вихованцях прекрасними рисами національної культури, патріотичним духом любові до свого народу, любові до вищої якості людини – творчості!» [4].

Особливого, україноментального значення набувають у текстах Олександра Антоновича поняття добро, толерантність, порядність, патріотизм, скромність, повага, великодушність, вдячність: «Будьте толерантними до чужої думки, поважайте її, як свою»; «Порядність – це не лише зовнішній видимий порядок, а й внутрішній»; «Патріотизм – це святе почуття, яке не піддається осміюванню, яке кличе на подвиг і навіть на самопожертву в ім'я батьківщини, в ім'я дітей, яким належить майбутнє»; «Повага - це, мабуть, та єдина ниточка, що з'єднує покоління, що натягується щоразу як струна».

Роботу з текстами урізноманітнюємо вправами творчого характеру: проблемно-діалогічним спілкуванням, словесним малюванням, виразним читанням, інтерв'юванням героїв і автора художнього твору, «заглибленням» у художній світ автора і його героїв, а також продукуванням власних текстів на основі прочитаного, що дозволяє розвивати читацьку культуру, виховувати толерантність до іншого бачення ситуації.

Висновки. Художньо-педагогічні дискурси враховують відрефлексований індивідуальний досвід авторів, дозволяють на конкретних прикладах яскравіше увиразнити деякі аспекти реалізації стилів і різновидів педагогічного спілкування, взаємодію мовнокомунікативних особистостей

учителя й учня. Виконання завдань на основі педагогічних ситуацій, відображених у художньо-педагогічних дискурсах сприяє формуванню мовнокомунікативних особистостей суб'єктів учіння, допомагає більш глибокому осмисленню вчинків літературних персонажів, а також своїх на основі засвоєних морально-етичних норм, стимулює до взаємодії, взаємопізнання, взаєморозуміння.

Література

1. Гончар О.Г. Бригантина: Повість. – К.: Рад. письменник, 1980. – 208с.
2. Донченко О.В. Золота медаль. – К.: Рад. школа, 1983. – 464 с.
3. Донченко О.В. Школа над морем: Повість та оповідання: Для серед. шк. віку. – К: Веселка, 1987. – 231 с.
4. Захаренко О.А. Поспішаймо робити добро: Роздуми педагога-академіка про долю освіти і дитини, вчителя і родини, краю і Батьківщини /О.А.Захаренко. – Черкаси, 1997. – 28 с.
5. Копиленко О. Дуже добре //Копиленко О. Твори. – К.: Рад. школа, 1989. – С. 75
6. Макаренко А.С. Педагогическая поэма /А. С. Макаренко //Педагогические сочинения в 8 томах. - т. 3. - М., 1984. - С. 7-450.
7. Семеног, О. М. Концепт "педагогічне спілкування" в українській літературі [Текст] / О. М.Семеног // Вісник Черкаського Черкаського університету. Серія : Педагогічні науки. – Черкаси : Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2008. – Вип. 132. – С. 125–131.
8. Семеног О. Мовнокомунікативна особистість учителя й учня у художньо-педагогічному дискурсі: навч. посіб. / Олена Семеног. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. – 192 с.
9. Українська мова: програма для профільного навчання учнів 10-12 класів (профіль – українська філологія)/ Уклад.: Л.Мацько, О.Семеног, Т.Груба, Т.Симоненко.- К., 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>

LINGVO-COMMUNICATIVE PERSONALITY OF TEACHER AND STUDENT

IN ARTISTRY-PEDAGOGICAL DISCOURSE

Abstract. The article outlines the essence of artistry-pedagogical discourse, lingvo-communicative personality of teacher and student. The analysis of some aspects of pedagogical communication in artistry-pedagogical discourse is made.

Keywords: artististry-pedagogical discourse, teacher, student, lingvo-communicative personality, culture of pedagogical communication, interaction, mutual knowledge, mutual understanding